فەرمانڕەوایی زەندەکان لە ئێران

"لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی - سیاسییە"

(١٧٥٧-١٧٩٤)

ن: ئەمین

پێشەکی

مێژووی سیاسیی ئێران هەر لە سەردەمی کۆنەوە تا ئێستا بە چەند قۆناغێکی جیاجیادا تێپەریوە و گەلێك دەسەڵاتی جۆراوجۆری بە خۆیەوە بینیوە کە جڵەوی فەرمانڕەواییان گرتۆتە دەست. لە سەدەی هەژدەهەمی زایینیشدا لە دوای کوژرانی (نادر شای ئەفشاری) بارودۆخی ئێران پەشێوی و شپرزەیی تێکەوت، ئیتر ئەو باردۆخە ڕێگا خۆشکەر بوو بۆ هاتنەسەر دەسەڵاتی زەندەکان کە توانیان نزیکەی نیو سەدە فەرمانڕەوایی ئێران بکەن. جا بۆ ئەوەی بزانین باری ئێران لە سەردەمی فەرمانڕەوایی زەندەکاندا چۆن بووە و؟ بە چ شێوەیەك تێپەڕیوە؟ هاتووین ئەو باسەمان ئەنجام داوە کە لە پێشەکی و سێ تەوەر و ئەنجام پێکهاتووە.

لە تەوەرەی یەکەمدا ئاماژە بۆ ئەو بارودۆخە دەکەین کە ئێران تێیکەوتبوو لە دوای فەرمانڕەوایی نادر شا کە ئەنجامی ئەو بارودۆخە ڕێگا خۆشکەر بوو لە بەردەم کەریم خانی زەندا بۆ چەسپاندنی فەرمانڕەوایی زەندەکان لە ئێران و سەرکەوتنی بەسەر هێزە نەیارەکانیدا کە لە پاشان تا ڕادەیەك باری ئێران لە سەردەمی فەرمانڕەوایی کەریم خاندا بەرەو هێوربوونەوە دەچوو.

لە تەوەرەی دووەمدا باس لە فەرمانڕەوایی زەندەکان لە ئێران دەکەین بەگشتی هەر لە سەردەمی دوای جێگربوونی کەریم خان و سەردەمی دوای ئەو کە جارێکیتر ئێران دوای کەریم خان باری کەوتەوە لەنگی لە ئەنجامی ململانی لەسەر دەسەڵات لە ناوخۆی بنەماڵەی زەندەکان لە لایەك و، لەگەڵ بنەماڵەی قاجارەکان لەلایەکی دی.

لە تەوەرەی سێیەمدا پەیوەندییەکانی ئێران لە سەردەمی فەرمانڕەوایی زەندەکان لەگەڵ هەریەك لە میرنشینی ئەردەڵان و باباندا، هەروەها لەگەڵ

دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتە ئەورپییەکاندا شەن وکەو و تاوتۆ دەکەین.

بۆ بەئەنجام گەیاندنی ئەو لێکۆڵینەوەیە سوودمان لە ژمارەیەك سەرچاوە وەرگرتووە، لەوانە (تاریخ گیتی گشا زەندیە)ی میرزا محمد صادق موسوی "نامی اصفهانی" کە ناوبراو لە ساڵی ١٧٨٩ کۆچی دوایی کردووە و هاوچەرخی ڕووداوەکان بووە، هەروەها مێژوونووسی ئینگلیزی (سرجون مالکـــوم) لە (تاریخ ایران)دا ئاماژەی بۆ زۆر لایەنی ئەو سەردەمەی ئێران کردووە و بۆ ئەو باسە سوودی لێوەرگیراوە. (رضا شعبانی) لە (تاریخ سیاسی - اجتماعی ایران، دورها "افشاریە و زندیە") و، (د.محەمەد وصفی ابو مغلی) لە (ایران دراسە عامە) کە دوو سەرچاوەی جیاوازن، زانیارییەکانی نێو ئەو دوو سەرچاوەیەش کەڵکیان لێوەرگیراوە و لە پەراوێزدا زۆر جار دووبارە کراونەتەوە. بەڵام دەبێت ئاماژە بۆ (مێژووی شاهەنشاهانی کوردی زەند لە ئێران)ی (حوسێن حوزنی موکریانی)یش بکەین کە بە تێروتەسەلی فەرمانڕەوایی زەندەکانی لە ئێران باسکردووە و بۆ ئەو باسە جێگای کەڵك و پڕ بایەخ بووە. ئیتر ئەمانە و ژمارەیەکی تری سەرچاوە کە لە ڕیزبەندی سەرچاوەکاندا ئاماژەیان بۆ کراوە بە زانیاریەکانیان ئەو باسەیان دەوڵەمەند کردووە.

ماوەتەوە بڵێین ئەو توێژینەوەیە هەروا سانا نەهاتۆتە ئەنجام، بۆیە لە کاتی ئامادەکردنیدا ئاستەنگ هاتونەتە ڕێ و پێوەی هیلاك بووین، کە ڕەنگە ئەو ئاستەنگانە هۆکارێك بووبن کە باسەکە لە هەڵەو کەم و کورتی بە دوور نەبێت، بۆیە دەخوازم بە چاوێکی ڕەخنەگرانە سەیر بکرێت بۆ ئەوەی لە دواتردا بتوانین لافی توێژینەوەیەکی زانستی مێژوویی لێبدەین. خوای گەورە پشت و پەنای هاوکاران و هەموو لایەکمان بێت.

تەوەرەی یەکەم:

زەمینە خۆشکردنی هاتنە سەردەسەڵاتی زەندەکان:[1]

کۆتایی سەدەی حەڤدەهەم و سەرەتای سەدەی هەژدەهەم نیشانەکانی لاوازی و بێ هێزی لە دەوڵەتی سەفەوی زیاتر وەدەرکەوتن، لە ئەنجامی خراپی باری ناوخۆی وڵات بە هۆی هاتنەسەر دەسەڵاتی ژمارەیەك شای لاواز لە فەمانڕەوایی و زیاد بوونی ڕەگەزی بێگـــانە لە نێو سوپادا کە ڕێگا خۆشکەر بوو بۆ دەستخستنە نێو کاروباری دەوڵەت. ئەوە سەرەڕای بەردەوامی ململانێیە دەرەکییەکانی دەوڵەت لە بەرەی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوادا کە باری وڵاتیان قورستر کردبوو. بۆیە ئەفغانەکان ئەم هەلەیان قۆستەوە و لە بەرەی ڕۆژهەڵاتدا هێرشیان کردە سەر دەوڵەتی سەفەوی و توانیان دەست بەسەر ئەسفەهاندا بگرن و لە ماوەی نێوان (١٧٢٢-١٧٣٦)دا فەرمانڕەوایی ئێران بکەن [2].

شیاوی باسە لە کۆتاییەکانی ماوەی حوکمڕانی ئەفغانەکاندا، سەرکردەیەکی سەربازی هاتە مەیدان ئەویش نادر بوو، کە توانی لە ١٧٣٦دا کۆتایی بە دەسەڵاتی ئەفغانەکان بهێنێ و لە دواتر بە ناوی نادر شا حوکمڕانی ئێران بکات. بەڵام کاتێك نادر شا سەرکردایەتی هێرشێکی دەکرد بۆ دامرکاندنەوەی یاخیبوونێك لە ناوچەی فەتح ئاباد لە هەرێمی قوچان لە ٢٠ی حوزەیرانی ساڵی ١٧٤٧دا بە دەستی هەندێ لە کەسانی هۆزەکەی خۆی لە خێمەکەیدا کوژرا [٣]. ئیتر لێرە بە دواوە بارودۆخێکی نالەبار هەموو ئێرانی گرتەوە، لەبەرئەوەی سەردارانی سوپای نادر شا کەوتنە ململانی بۆ بەدەستهێنانی دەسەڵات، لەوانە ئەحمەد خانی ئەبدالی کە سەرکردەیەکی سوپایی بوو لە نێو سوپای نادرشادا، ناوبراو گەڕایەوە قەندەهار و توانی زۆرینەی ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی ئێران بخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆی و لە پاشان بناغەی سەربەخۆی دەوڵەتی ئەفغان دابنێ لە ئەفغانستاندا [٤]. لەگەڵ ئەوەشدا ناوچەکانی تری ئێران لە ئاژاوە بێ بەش نەبوون لەوانە کەریم خانی زەند و عەلی مەردان خانی سەرۆکی هۆزی بەختیاری و ئەبو فەتح عەلی خانی بەختیاری لە ناوچەی ئەصفەهان و ئازاد خانی ئەفغانی لە ناوچەی ئازەربێجان و محەمەد حوسێن خانی قاجار لە هەرێمی ئیسترئاباد و مازەندەران کەوتنەخۆ بۆ ڕاکێشان و کێشکردنی باری وڵات بۆ بەرژەوەندی خۆیان. بۆ پێشاندانی بارودۆخەکەش حوسێن حوزنی موکریانی ئاماژەی بۆ دەکات و دەڵێ: "بەچاو سەیری هەرکامێك لەم هێزانەت دەکرت دەگوترا سەردەکەوێ" [٥].

سەرەتای ململانێکەش عەلی مەردان خان هێرشیکردە سەر ئەبو فەتح خان لە ساڵی ١٧٥٠ لە ناوچەی ئەسفەهان و لە هێرشەکەیدا تێشکا. بۆیە هەستی بەوە کرد بە بێ هاوکاری ناتوانێ بەسەریدا سەرکەوێت و ئامانجەکانی بهێنێتە دی. لەئاکامدا هانای بردە بەر کەریم خانی زەند و لەگەڵی ڕێکەوت، ئینجا هەردوولا سوپایان ئامادەکرد و هێرشیان کردە سەر شاری ئەسفەهان و لەگەڵ سوپای ئەبو فەتح خاندا کەوتنە شەڕەوە، دەرئەنجام سوپای ئەبو فەتح خان لەو شەڕەدا شکا و دوای چەند ڕۆژێك خۆی دا بەدەستەوە [٦]. بەڵام دوای ئەم خۆ بەدەستەوەدانەی ئەبو فەتح خان، هەر سێ لا ڕێکەوتن، بە پێی ئەو ڕێککەوتنە (شا ئیسماعیلی سێیەم)[٧]یان لەسەر تەختی شایەتی دانا و خوتبەیان بە ناوی ئەو خوێندەوە و دراویان بە ناوی ئەو لێدا، لە نێوخۆشیاندا هەر یەکەیان دەسەڵاتیان دابەشکرد. عەلی مەردان خان بووە وەکیلی شا، کەریم خانیش بە سەرداری سوپا و ئەبو فەتح خان بە فەرمانڕەوای شاری ئەسفەهان. بەڵام دەبێ بزانین دانانی شا ئیسماعیل شەرعیەتدان بوو بە دەسەڵاتەکەیان، لەبەر ئەوەی شا ئیسماعیل لە دایکەوە دەگەڕایەوە بۆ سەفەوییەکان [٨].

سەرچاوەکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە ئەو ڕێککەوتنەی نێوان خانی زەند و سەرداری بەختیاری ماوەیەکی زۆری نەخایاند، لە کاتێکدا کەریم خان سەرقاڵی فراوانکردنی سنووری دەسەڵاتەکەی بوو لە ناوچەکانی تاران و قەزوین و عێراقی عەجەمی، عەلی مەردان خان ئەمەی بە هەل وەرگرت و هەڵسا بە کوشتنی ئەبو فەتح خان و فەرمانڕەوایی شاری ئەسفەهانیشی دا بە باباخانی بەختیاری[٩]. ئیتر هاوپەیمانەتییەکە هەڵوەشایەوە و سوپای بەختیاری هێرشیکردە سەر شاری شیراز و دەستی بەسەر داگرت و سیاسەتێکی توندوتیژی بەرانبەر خەڵکی شارەکەدا نواند. ئەوەتە شایەد حاڵێك باسی بارودۆخەکە دەکات و دەڵێ "شەش مانگ فەرمانڕەوایی ئەو سەگە (مەبەستی عەلی مەردان خانە- لێکۆڵەر) زۆرتر نەبوو، بەڵام بە لایەنی ئێمەوە لە شەش ساڵ زۆرتری خایاند"[١٠]. دوای ئەوەی کەریم خان بەو هەواڵەی زانی ژمارەیەکی زۆری لە سوپاکەی کۆکردەوە و ڕوویکردە ئەسفەهان و لە هێرشێکدا دەستی بەسەر داگرت و صادق خانی برای کردە فەرمانڕەوای ئەوێ. لە بەرانبەر ئەوەشدا عەلی مەردان خان هەڵات و ناوچەکانی خوارووی ئێران داگرت، کەچی دواتر دووبارە هێرشیکردەوە سەر شاری شیراز و لەگەڵ سوپای زەندەییەکاندا کەوتنە شەڕەوە، بەڵام لەو شەڕەدا ژمارەیەك لە سوپای عەلی مەردان خان خۆیان دا بە دەست سوپای زەند و سوپای زەند کۆنترۆڵی شاری شیرازی کرد و عەلی مەردان خانیش بەدەستی یەکێك لەپیاوەکانی لە ١٧٥٣ کوژرا [١١].

یەکلابوونەوە: کەریم خان لەو بەرەیەدا، کەریم خانی ڕووبەڕووی ئازاد خانی ئەفغانی لە ناوچەکانی ئازەربیجان و محەمەد حوسێن خانی قاجار کردەوە کە دەبوو سنوورێك بۆ دەسەڵاتی ئەوانیش دابنێ. بۆیە لە سەرەتادا ڕوویکردە ئازاد خان، چونکە بەرایی ناکۆکی نێوان کەریم خان و ئازادخان دەگەڕایەوە بۆ کاتێك کە کەریم خان لەگەڵ عەلی مەردان خان لە ململانێدا بوو، لەبەر ئەوەی ئازاد خان هاوکاری عەلی مەردان خان کردبوو، بۆیە کەریم خان لێی داخ لەدڵ بوو، ئەگەرچی سەرچاوەکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن دواتر ئازاد خان داوای لێبووردنی لە کەریم خان کردووە، بەڵام کەریم خان ئەو داوایەی ڕەت کردۆتەوە [١٢]. بۆیە شەڕ کەوتە نێوانیان و ئازادخان شکا و ڕوویکردە لای والی بەغدا، بەڵام لەبەرئەوەی والی بەغدا هیچ ڕووی پێ نەدا، بۆیە ڕوویکردەوە لای کەریم خان و ئەویش ڕێزی لێ نا و کردی بە سەرداری یەك لە سوپاکانی[١٣]. دوای خۆ بە دەستەوەدانی ئازاد خان، ئەوەی مابۆوە محەمەد حوسێن خانی قاجار بوو کە وەکو کۆسپ لە بەردەم کەریم خاندا بوو، دەبوو ڕووبەڕووی بێتەوە، ئەنجام هەردوولا لە ناوچەی ئیسترئاباددا کەوتنە شەڕەوە، سەرەتا تەرازووی هێز بە لای سوپای محەمەد حوسێن خانی

قاجار داشکایەوە، بۆیە کەریم خان بە ناچاری بەمەبەستی خۆ تەیارکردن گەڕایەوە ناوچەی تاران. لە بەرانبەر ئەوەدا سوپای قاجار دەستی بەفراوانخوازی کرد و هێرشیان هێنایە سەر شاری شیراز و لە ١٧٥٧ گەمارۆیاندا، بەڵام لە کاتی گەمارۆدانەکەدا سوپای قاجار زۆربەیان خۆیان بە دەست سوپای زەندەوە دا، لەبەرئەوەی زۆربەی سوپاکە لە ئەفغانەکان پێکهاتبوون و دڵسۆزی شا نەبوون. ئیتر بەو شێوەیە شیرازەی سوپای قاجارەکان لێکترازا و شکان، خانی قاجاریش بە زەحمەت ڕزگاری بوو. شێخ عەلیخانی زەند کە سەرکردەیەکی سوپای زەند بوو دوای هێزە هەڵاتووەکە کەوت و توانی محەمەد حوسێن خانی قاجار بکوژێ [١٤].

سەرکەوتنی سوپای کەریم خان لەو شەڕەدا ڕێگا خۆشکەر بوو لە بەردەم کەریم خاندا تا دەسەڵاتی خۆی بگەڕێنێتەوە ئەسفەهان و ئەو ناوچانەی لە دەستی دابوون و بیان خاتەوە بازنەی قەڵەمڕەوی خۆی لە ساڵی ١٧٥٧. بەڵێ کەریم خان بەو جۆرە بە یەکەم پلەی ئاواتی خۆی گەیشتوو و فەرمانڕەواییەکی سەربەخۆی دامەزراند و ئیدارەی زەندەکانی جێگیرکرد کە لە تەوەرەی دواتردا باسی لێوە دەکەین.

تەوەرەی دووەم:

فەرمانڕەوایی زەندەکان لە ئێران ١٧٥٧-١٧٩٤

دوای ئەوەی کەریم خان توانی بەسەر هێزە نەیارەکاندا سەرکەوێ و بناغەی دەسەڵاتەکەی دابمەزرێنی، ئیتر دەستی بە ڕێکخستنی باری وڵات کرد و شاری شیرازی کردە پایتەختی خۆی. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا سەرچاوەکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە کەریم خان ناوی لە خۆی نەناوە شا، بەڵکو خۆی بە (وەکیلی شـــا) یاخود (وكيل الرعايه) داناوە، ئەوەش زیاتر بۆ مەبەستی شەرعیەتدان بوو بە دەسەڵاتەکەی، بۆیە شا ئیسماعیلی سێیەمی بە شا دانا[١٥]. کەریم خان لە ماوەی فەرمانڕەوایی خۆیدا گرنگی زۆری بە لایەنی سەربازی دا، بۆ ئەم مەبەستەش سوپایەکی پێکەوەناو و صادق خانی برای کردە سەرداری ئەو سوپایە. ئەوە جگە لەوەی لە سەردەمی فەرمانڕەوایی ئەودا لایەنی ئابووری بە گشـتـی و کشتوکاڵ و بازرگانی بە تایبەتی بوژانەوەیەکی زۆری بە خۆیەوە بینی. بەتایبەت بازرگانی لەگەڵ وڵاتانی ئەوروپی کە ئەمەش دەرئەنجامی ئارامی و ئاسایشی بارودۆخی وڵاتی ئێران بوو لەو سەردەمەدا. ماوەتەوە بڵێین لایەنی ئاوەدانی و پێشکەوتنی وڵات لە سەردەمی کەریم خاندا گەیشتە ئەوپەڕی بەتایبەت شاری شیراز کە جێگای باسکردن و مشتومڕی سەرچاوە مێژووییەکانە [١٦].

شیاوی باسە لەگەڵ ئەوەی کەریم خان کەسایەتییەکی نەخوێندەوار بووە، بەڵام پشتگیری زۆری زانستی کردووە، کۆمەڵێك قوتابخانەی گەورەی دروست کردووە، جگە لەوەش بایەخی بە زانا و شاعیران داوە و ڕێزی لیّ ناون و لە زۆربەی کۆڕ و کۆبوونەوە و دانیشتنەکانی خۆیدا، هەمیشە زانا و شاعیری لیّ بووە، هەر لە سەردەمی ئەودابوو گۆڕی شاعیری گەورەی شـــاری شیراز (حافزی شیرازی) نویّ کراوەتەوە(١٧). هەموو ئەوانەی ئاماژەمان بۆ کردن نیشانەی باشی باری ئێران بوون لە سەردەمی کەریم خاندا، یاخود بڵێین ئەنجامی هەوڵ و کۆششەکانی ئەو بوون، ئەگەرچی سەرچاوە مێژوویيەکان بەشێکی ئەو بارودۆخە بۆ توندوتیژی زەکی خانی برای دەبەنەوە، گوایە لە بەر دەسەڵاتی ئەو کەس نەیوێراوە یاخیبێت (١٨).

ئیتر مۆمی تەمەنی کەریم خانی زەند دوای تەمەنی هەشتا ساڵی و بیست و دوو ساڵ فەرمانڕەوایی لە بەهاری (١٧٧٩)دا کوژایەوە و بە مردنی ئەو دووبارە ئاژاوە و ململانی لەسەر دەسەڵات لە وڵاتی ئێران دەستی پێکردەوە و فەرمانڕەوایی زەندەکان باری کەوتە لەنگی. ئەویش لە ئەنجامی ململانی و شەڕ لە نێوان کوڕ و برا و برازاکانی کەریم خاندا، بۆیە جارێکی تر باری ئارامی و بیّ دەنگی نەهاتەوە بە ڕووی فەرمانڕەوایی زەندەوە تا ڕووخا(١٩).

دوایی مردنی کەریم خان، فەتح عەلیخان-ی کوڕی (١٧٧٩-١٧٨٢) دەسەڵاتی گرتەدەست، بەڵام لەبەر بچوکی تەمەنی حوکمڕانی لە دەست زەکی خانی زڕبرای کەریم خان بوو، بۆیە لەو سەردەمەدا صادق خانی برای کەریم خان و فەتح عەلی خانی مامی کە ئەوکات حاکمی بەسرا بوو، کاتێك هەواڵی مردنی کەریم خانی پێگەیشت ڕوویکردە شیراز و ویستی شارەکە بگرێت، کەچی تیایدا سەرکەوتوو نەبوو بۆیە ڕوویکردە کرمان(٢٠). بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا زەکی خان سوپایەکی ناردە دوا بەسەرکردایەتی محەمەد حوسێن خانی زەند کە سەرداری سوپا بوو، ئەنجام لە ناوچەی ئەرسنجان شەڕ کەوتە نێوانیان و بە کوژرانی سەرکردەی سوپای زەکی خان شەڕەکە کۆتایی هات و پاشماوەی سوپاکەی زەکی خان گەڕایەوە شیراز(٢١). ئەوە لە لایەك، لە لایەکی دیکەوە ئاغا محەمەد خانی قاجاریش(٢٢) لە شیراز خۆی گەیاندە مازەندەران بە مەبەستی یاخیبوون و دژایەتیکردنی زەندەکان، بۆیە عەلی موراد خانی خوشکەزای زەکی خان بە لەشکرێکەوە کەوتە دوای، بەڵام دەمودەست عەلی موراد‌خان لە خاڵی هەڵگەڕایەوە و کەوتە هەوڵدان بۆ دانانی کوڕانی کەریم خان لە جێگای باوکیان، ئەنجامی ئەو گێرمە و کێشەیە زەکی خان کوژرا و فەتح عەلی خان بە شا دانرایەوە لە ساڵی ١٧٨٠دا(٢٣).

دوای ئەوەی فەتح عەلی خان کرایەوە بە شا بانگهێشتی صادق خانی مامی کرد و ئەویش بە ئاشتی هاتەوە شیراز، بەڵام ئەوەندەی پێ نەچوو چاوی بریەوە تەختی فەرمانڕەوایی، ئەویش ئەنجامی بێ دەسەڵاتی و خەریکبوونی فەتح علی خان بە خۆشگوزەرانی و کەیفبازی بوو، بۆیە صادق خان بە مەرام گەیشت و لەسەر تەختی هێنایە خوارەوە، تەنانەت بەوەندەش نەوەستا و چاوی کوێر کرد، ئینجا بانگی شایەتی خۆی دا [٢٤]. بە بیستنی ئەو هەواڵە عەلی موراد خانیش لە ناوچەی تاران بە سوپایەکەوە ڕوویکردە ئەسفەهان و یاخیبوونی راگەیاند و توانی دەست بەسەر ئەو شارە دا بگرێت. لە بەرانبەر ئەوەشدا صادق خان سوپایەکی ڕەوانە کرد بەسەرکردایەتی تەقیخانی کوڕی توانی شکست بە عەلی موراد خان بهێنێ و دەست بەسەر شاری شیراز دابگرێتەوە[٢٥]. بەڵام کۆتایی نەهێنان بە هێزی عەلی موراد خان و خەریکبوونی تەقیخان بەمەی خواردنەوە و ڕابواردن دەرفەتی دایە دەست عەلی موراد خان تا خۆی کۆبکاتەوە و لە هەمەدان شکست بە سوپای تەقی خان بهێنی[٢٦]. ئینجا لە پاشان کەوتە دوای و بۆ ماوەی نۆ مانگ گەمارۆی شاری شیرازی دا کە سەرئەنجام توانی دەست بەسەریان بکاتو صادق خان و کورەکانی کوێر بکات[٢٧].

شیاوی باسە عەلی موراد خان توانی لە ماوەیەکی کورتدا ناوچەکانی ئێران بخاتەوە ژێر دەسەڵاتی خۆی، بەڵام تاکە کۆسپ لە بەردەمی ئاغا محەمەدخانی قاجار بوو کە دەستی بەسەر ناوچەکانی باکووری ئێران داگرتبوو. بۆیە عەلی موراد خان سوپایەکی کۆکردەوە بەسەرکردایەتی شێخ وەیسی کوڕی بۆ هێرشکردنە سەر ئاغا محەمەدخانی قاجار، ئەنجام ئەو سوپایە لە مازەندەران سەرکەوتنی بەدەست هێنا و خانی قاجاریش هەڵات و ڕوویکردە ئیسترئاباد. بەڵام دوای ئەوەی سوپای زەند بەردەوام بوو لە ڕاوەدوونانی قاجارەکان سەرکردەی زەندەکان کوژرا و شێخ وەیسیش لە مازەندەران خۆی پێ نەگیرا و گەڕایەوە تاران[٢٨]. سەرەڕای ئەوەی عەلی موراد خان لە زۆربەی شەڕەکاندا سەرکەوتنی بەدەست هێنا لەگەڵ قاجارەکاندا، بەڵام نەیتوانی کۆتایی بە قاجارەکان بهێنێ. ئەویش بە هۆی یاخیبوونی جەعفەرخانی کوڕی صادق خان لە لایەك و، تووشبوونی عەلی موراد خانیش بە نەخۆشیەکی کوشندە لەلایەکی ترەوە، کە هەر بەو نەخۆشیە لە ئەسفەهان ساڵی ١٧٨٥ کۆچی دوایی کرد[٢٩].

بە مردنی عەلی موراد خان، جەعفەرخان هاتە ئەسفەهان و دەستی بەسەر بارەکە داگرت و نامەیەکی بۆ شێخ وەیسی کوڕی عەلی موراد خان ڕەوانەکرد کە تیایدا داوای لێکرد بوو بێتە ئەسفەهان و دەسەڵات بگرێتە دەست، ئەنجام شێخ وەیس فریوی خوارد و کەوتە تەڵەوە و جەعفەر خان هەر دوو چاوی کوڵی و کۆتایی بە دەسەڵاتی ڕکابەرەکانی هێنا

لەناوخۆدا. بەڵام تاقە کۆسپ ئاغای قاجار بوو دەبوو لەگەڵ ئەویشدا بکەویتە شەڕەوە، لەبەرئەوەی ناوبراو دەستی بە پێشڕەوی کردبوو بەرەو ئەسفەهان، ئەنجام هەردوولا کەوتنە شەڕ و جەعفەرخان ئەسفەهانی بەجێهێشت و ڕوویکردە شیراز، ئاغای قاجاریش لە ٦ مایسی ١٧٨٧دا چووە ناو شاری ئەسفەهانەوە[٣٠]. سەرچاوەکان ئاماژە بۆ ئەو خراپەکاریەی قاجارەکان دەکەن کە لەو شارەدا کردیان و چۆن ببووە مایەی ڕق و بێزاری خەڵکی شار بەرانبەریان تا ناچاریان کردن شارەکە بەجێ بهێڵن. ئەنجام دەسەڵاتی جەعفەرخان بۆ جاری دووەم بۆ ئەسفەهان گەرایەوە. بەڵام ئەوە نەبووە مایەی کۆتاییهێنان بە ململانێی نێوان قاجارەکان و زەندەکان، تا ئەوەی جەعفەرخان لە کۆتایی حوکمڕانی خۆیدا تووشی نەخۆشییەکی کوشندە بوو و سەرەڕای ئەوەش ئەوانەی بەند کرابوون لە شیراز هەڵگەڕانەوە و توانیان لە ڕێگای دەست و پێوەندەکان جەعفەرخان لە ساڵی ١٧٨٩دا بکوژن[٣١]..

بەکوژرانی جەعفەرخان دەسەڵات کەوتە دەست لوتف عەلی خانی کوڕی، پیاو ماقولان و کاربەدەستانی زەند ڕۆڵیان هەبوو لە هێنانە سەر تەختی لوتف عەلی خان کە ئەوکات تەمەنی بیست ساڵ بوو، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بە ئازایی و نەبەردی ناوی دەرکردبوو، ئەگەرچی کاتێك فەرمانڕەوایی گرتە دەست توندوتیژ بوو و وەکو ئەوە نەبوو کە چاوەڕوانی لێ دەکرا، یا خود بڵێین وا دەرنەچوو، تەنانەت ئەوانەی هێنابوویانە سەر تەخت لێی پەشیمان ببوونەوە. تاکە دوژمنی ئەویش ئاغای قاجار بوو، بۆیە دەبوو ڕووبەڕووی بێتەوە. سەرەتای ڕووبەڕووبوونەوە لە ناوچەی شیراز بوو، لەبەرئەوەی ئاغای قاجار لەگەڵ گرتنە دەسەڵاتی لوتف عەلی خان هێرشیکردە سەر ئەو شارە و گەمارۆی دا، بەڵام تیایدا سەرکەوتوو نەبوو و هێزەکە بەرەو تاران گەڕایەوە[٣٢].

دوای ئەو سەرکەوتنەی لوتف عەلی خان دەستیکرد بە فراوانخوازی و بۆ ئەو مەبەستەش هێزی ڕەوانەی کرمان کرد، بەڵام لە بەر سەختی بارودۆخ و ئاوهەوای ناوچەکە و کەوتنی بەفرێکی زۆر و نەگەیشتنی چەك و ئازووقە بۆ سوپاکە، هێرشەکە شکا و سەرکەوتنی بە دەست نەهێنا. لە پاشان لە جیاتی ئەوەی باری فەرمانڕەوایی ڕوو لە چاکبوونەوە بکات، کەچی تا دەهات بۆ لای خراپی ئەڕۆیشت و دووبەرەکی و خیانەت و ڕق لێبوونەوە و نەبوونی متمانە بە یەکتری کەوتە ناو سەردار و کاربەدەستانەوە. لوتف عەلی خان لەگەڵ حاجی ئیبراهیمی[٣٣] وەزیری لە دڵەوە ناکۆك بوون و مەبەستی بوو لە ناوی بەرێت، بەڵام لەبەرئەوەی وەزیرەکەی شا باڵادەست بوو، سڵی لێ دەکردەوە، لە بەرانبەردا حاجی ئیبراهیمی وەزیریش هەمیشە لە

مەترسیدا بوو. بۆیە حاجی ئیبراهیم بڕیاری دا کەوا وڵاتی شیراز بدات بە ئاغا محەمەد خانی قاجار و دەوڵەتی زەند لەناوبەرێت(٣٤). لێرەدا دەتوانرێ بووترێت رقەبەری و رق ئەستووری وەزیرێك دەستی چووە خوێنی فەرمانڕەوایەکی گەورەی کورد کە لەئەنجامدا لەناوی برد. بەڵێ، حاجی ئیبراهیم لە ژێرەوە لەگەڵ ئاغا محەمەد خانی قاجاردا قسەی کردە یەك و بەشداریکەرانی سوپا کە لەتەك لوتف عەلی خاندا چووبوونە سەر ئەسفەهان، رای سپاردبوون و تەفرەی دابوون کە ئاژاوە لەناو لەشکری شا بنێنەوە و بگەڕێنەوە بۆ شیراز، ئەوە لە لایەك، لە لایەکی دیکەوە ئەوەی لە سوپای لوتف عەلی خان لە شیراز مابوونەوە بە فێڵ هەمووی گرتن و شارەکەی خستە ژێر دەستی خۆیەوە(٣٥). ئەو پیلانە دارێژراوەی وەزیر نەخشەی بۆ کێشابوو سەریگرت و ئاژاوە کەوتە نێو سوپای لوتف عەلی خانەوە، لوتف عەلی خان تەنیا ئەوەی پێکرا بە خۆی و چەند سوارێکەوە خۆی دەرباز بکات و بگەڕێتەوە شاری شیراز، بەڵام دەروازی شاری شیرازیشی لێ داخرابوو و بە ناچاری ڕوویکردە بوشەهر، بەڵام لەوێش جێی نەبووە و ڕوویکردە ناوچەکانی باشوور و لەوێ گیرسایەوە(٣٦). ئاوارەبوونی لوتف عەلی خان، هیوای ئەوی نەبڕی، بەڵکو کەوتە هەوڵ و تەقەلای ئەوەی تەخت و تاجەکەی دەست کەوێتەوە و بۆ ئەو مەبەستەش لەشکرێکی بچوکی پێکەوە ناو بوشەهری گرتەوە و دەورەی شیراز-یشی دا، بەڵام حاجی ئیبراهیم ژیرانە لێی هاتەدەست و لوتف عەلی خانی جارێکی تر تووشی نووشستی کرد. بەهۆی پەیوەندی نێوان حاجی ئیبراهیم و ئاغا محەمەدخانی قاجار لەشکرێکی قاجارەکان هات بۆ کۆمەکی و هاوکاری حاجی ئیبراهیم، بەڵام ئەو لەشکرە شکا، بۆیە کاتێك ئەو دەنگ و باسە گەیشتە سەرداری قاجارەکان سوپایەکی تری ڕەوانەکرد و لەگەڵ سوپای حاجی ئیبراهیمدا یەکیان گرت و پەلاماری لوتف عەلی خانیان دا، بەڵام پادشای زەند زۆر زیرەکانە لێیان هاتە دەست و کوشتکارێکی زۆری لێ کردن و گەلێك پیاوماقوڵی قاجاری لێ بەدیل گرتن(٣٧). بێ گومان ئەو سەرکەوتنە مەترسی خستە دڵی سەرداری قاجار نەوەکا سەرداری زەند هەموو وڵاتی ئیرانی لێ داگیر بکا، ئەنجام بە سوپایەکی زۆرەوە ڕوویکردە شیراز و لەگەڵ سوپای لوتف عەلی خاندا لە نزیك ئیستەخر بەرەنگاری یەکتربوونەوە، سەرداری قاجار زۆر بە ترسەوە شەڕی دەکرد، سەرەتای شەرەکە زەندەکان تێیدا سەرکەوتوبوون، بەڵام ڕاگرتنی شەڕ لە شەودا لە لایەن زەندەکان بووە هۆی ئەوەی لە ڕۆژی دواتر زەندەکان تووشی شکان بێن و لوتف عەلی خان تەنیا ئەوەی بۆ بمێنیتەوە کە خۆی ڕزگار بکات.

دوای ئەوەی لوتف عەلی خان مەیدانی شەڕی بەجێهێشت، ڕوویکردە کرمان، لەوێدا دەستیکرد بە کۆکردنەوەی سوپا، بەڵام سوپای قاجار گەیشتنە

سەری و ئیدی لەوێش خۆی نەگرتەوە و ڕوویکردە خوراسان. لوتف عەلی خان لە خوراسان سوپایەکی بچوکی پێکەوەنا، لەو کاتەش ڕووبەرووی هێزێکی حاجی ئیبراهیم بۆوە و لە بەر ئەو هێزەش خۆی پێ نەگیرا و بۆ لای سنووری ئەفغانان ڕایکرد، بەڵام لەو ناوچەیەدا هاوکاری کرا و سوپای پێکەوە نایەوە و هێرشیکردەوە سەر کرمان و لە ١٧٩٤دا گرتیەوە. دووبارە بەپەلە سکەی بە ناوی خۆیەوە لێدا، ئەگەر چی نەبووە هۆی ژیاندنەوەی فەرمانڕەوایی زەندەکان، لەبەرئەوەی جارێکیتر سوپایەکی قاجار هێرشی هێنایەوە سەری و بەرەنگاریەکی زۆری کرد، بەڵام بە هۆی خیانەتکردن لە نێو سوپا شارەکە گیراو لوتف عەلی خان بە خۆی و هەندێ لە هاوکارانی ڕایانکرد و چوونە لای حاکمی شاری نرمانشیر، جیهانگیر خانی دۆستی، بەڵام جیهانگیرخان پیاوەتی لەگەڵدا نەکرد و هەوڵیدا بیدات بە دەست ئاغا محەمەد خانەوە، بۆیە کاتێك لوتف عەلی خان دەرکی بەوە کرد، بڕیاری دا کەوا لەگەڵیان بکەوێتە شەڕەوە، ئەنجام لەو شەڕەدا بریندار بوو و بە دیلگیراو برایە لای ئاغا محەمەد خان و ئەویش چاوی کوێڵی و لە ساڵی ١٧٩٤ ڕەوانەی تارانی کرد و لەوێشدا کوشتی[٣٨].

بە کوژرانی لوتف عەلی خان چرای بنەماڵەی زەندەکان کوژایەوە و کۆتایی بە فەرمانڕەواییان هێنرا. بەڵام دەبێ ئەوەش بزانین لە ماوەی فەرمانڕەوایی زەندەکاندا لە ئێران، زەندەکان پەیوەندیان لەگەڵ میرنشینە کوردییەکان و دەوڵەتە هەرێمی و ئەوروپییەکاندا هەبووە کە لە تەوەرەی داهاتوودا باسی لێوەدەکەین.

تەوەرەی سێیەم:

پەیوەندییە دەرەکییەکانی ئێران

لە سەردەمی فەرمانڕەوایی زەندەکاندا

سەردەمی فەرمانڕەوایی زەندەکان لە ئێران لایەنی سیاسی و تارادەیەکیش ئابووری، کۆمەڵێك پەیوەندی دەرەکی بە خۆیەوە بینیوە، بۆیە ئێمە لێرەدا هەوڵ دەدەین تیشك بخەینە سەر پەیوەندییەکان لەگەڵ میرنشینە کوردییەکان و دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتە ئەورپییەکاندا کە هەریەکە و بە جیا باسی لێوەدەکەین:

١- پەیوەندی ئێران لەگەڵ میرنشینی ئەردەڵاندا:

سەبارەت بە پەیوەندی زەندەکان لەگەڵ ئەو میرنشینەدا، کاتێك کەریم خان خەریکی جێگیرکردنی دەسەڵاتەکەی بوو، حەسەن عەلی خانی میری ئەردەڵان هاوکاری مهر عەلی خانی تەکلوی حاکمی شاری هەمەدانی کرد لە ساڵی ١٧٤٨دا و سوپایان ڕەوانە کرد دژی کەریم خان و هەردوولا سەرکەوتن بەسەر سوپای کەریم خان و ژمارەیەکی زۆریشیان لێ کوشتن[٣٩]. بەڵام کەریم خان هەلی ئەو بارە لاوازیەی میرنشینی ئەردەڵانی قۆستەوە، کاتێك ڕووبەرووی

هێرشی بابان بۆوە و سوپای ڕەوانەکرد و توانی دەست بەسەر هەمووو ناوچەکانی ئەردەڵان دابگرێت[٤٠]، ئەنجام عەباس قولی خانی بە فەرمانڕەوایی ئەردەڵان دانا، بەوەش پەیوەندییەکی بە تینی لەگەڵ ئەردەڵاندا دامەزراند. دوای مردنی کەریم خانیش پەیوەندی نێوانیان باش بوو تا سەردەمی فەرمانڕەوایی جەعفەر خانی زەند کە کەوتەوە ئالۆزی و ئەردەڵانییەکان پشتیان دایە ئاغا محەمەدخانی قاجار، لەبەرئەوەی لەو سەردەمەدا فەرمانڕەوایی زەندەکان باری کەوتبووە لێژی بە هۆی ململانی و شەڕی ناوخۆ[٤١]. ئیتر پەیوەندی نێوانیان بەم شێوەیە مایەوە تا ڕووخانی دەسەڵاتی زەندەکان.

٢- پەیوەندی ئێران لەگەڵ میرنشینی باباندا:

سەبارەت بە پەیوەندی نێوانیان ئەوە هەمووو کاتێك لەیەك ئاستدا نەبووە، بەڵکو هەندێ جار باش و هەندێ جار خەراپ بووە. ئەوەتە کاتێك والی بەغدا لە ١٧٦٣دا هێرشیکردە سەر سلێمان پاشای بابان و دەسەڵاتی دایە دەست ئەحمەد پاشای بابان، بە ناچاری سلێمان پاشای بابان پەنای بردە بەر کەریم خانی زەند، ئەویش ناوچەی ئەردەڵانی دایێ، بەم شێوەیە دەستی بەسەر بارودۆخەکە داگرت. بەڵام کاتێك ئەحمەد پاشای بابان خەریکبوو، سلێمان پاشای بابان هەلی وەرگرت و بەبێ شەڕ دەستی بەسەر ناوچەکەدا گرتەوە[٤٢].

شیاوی باسە سەردەمی فەرمانڕەوایی کەریم خان لەلایەن محەمەد پاشای بابان و ئەحمەد پاشای بابان پڕۆژەی یەکگرتنی میرنشینە کوردییەکان لەگەڵ زەندەکاندا خرایە بەردەم کەریم خانەوە، بەڵام ئەو هەوڵانە سەریان نەگرت، لە لایەك لەبەرئەوەی دەوڵەتی عوسمانی دەستی خستە ناو کاروباری میرنشینەکان و، لە لایەکی دیکەش میرەکانی ئەو میرنشینە خۆیان لە ناو یەکدا کۆك نەبوون، نەکا کەریم خان حەزی بەمە نەکردبێ[٤٣]. ئیتر دوای کەریم خانیش لە بەر نالەباری باری ناوخۆی زەندەکان سەرچاوەکان ئاماژە بە هیچ پەیوەندییەك ناکەن لە نێوان زەندەکان و بابانەکاندا بوونی هەبووبێت.

٣- پەیوەندی ئێران لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانیدا:

بە شێوەیەکی گشتی لە سەرەتادا پەیوەندی نێوان زەندەکان و دەوڵەتی عوسمانی باش بوو، ئەوەتا کاتێك کەریم خان دەسەڵاتی گرتەدەست، سوڵتان عەبدالحمیدی یەکەم (١٧٧٩-١٧٨٩) نامەی پیرۆزبای بۆ ڕەوانەکردووە و پابەندبوونی خۆی دووبارە کردەوە بۆ ئەو پەیماننامەیەی کە لەنێوان دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتی ئێران لە سەردەمی نادرشادا بەسترابوو لە ١٧٤٦(٤٤). بەڵام ئەو بارە درێژەی نەکێشا بە هۆی هەڵگەڕانەوەی میرە کوردەکان و پەنابردنیان لەم دیو بۆ ئەو دیو، ئەوە سەرەڕای خراپی مامەڵەکردنی والی بەغدا، عومەر پاشا لەگەڵ خەڵکی ئێران کە سەردانی شوێنە پیرۆزەکانی شیعەیان دەکرد لە عێراق. لەگەڵ گۆڕینی ڕێگای بازرگانی لە بەندەری بوشەهر بۆ بەسرا کە زیانێکی زۆری بە ئابووری ئێران دەگەیاند[٤٥].

ئەنجامی ئەوانەی ئاماژەمان بۆ کردن و گرنگی شاری بەسرا لە ڕووی بازرگانیەوە هانی کەریم خانی دا هێرش بکاتە سەر بەسرا کە لە ژێر قەڵەمڕەوی دەوڵەتی عوسمانی دابوو، هەر بۆیە بۆ هەلێك دەگەڕا و کاتێکیش کە داوای یارمەتی لە دەوڵەتی عوسمانی کرد بۆ لێدانی ئیمامی عومان، لە ساڵی ١٧٧٥دا دەوڵەتی عوسمانی یارمەتی نەدا، ئیتر کەریم خان سوپایەکی بەسەرکردایەتی صادق خان ڕەوانەکردە سەر بەسرا. دوای ماوەیەك گەمارۆدان لە ١٦نیسانی ١٧٧٦ دا دەستی بەسەر بەسرا داگرت و تا مردنی کەریم خانیش دەسەڵاتیان تیایدا مایەوە[٤٦]. دوای ئەوەش خەریکبوونی هەردوولا بە باری ناوخۆیان جۆرە پەیوەندییەك لە سەرچاوەکان ئاماژەی پێناکرێت کە شیاوی باسکردن بێت تەنیا ئەوەندە نەبێت لە کاتی گرتنە دەسەلاتی عەلی موراد خان، سوڵتانی عوسمانی بۆ پیرۆزبایی لێکردن نوێنەری ڕەوانە کردووە [٤٧].

٤- پەیوەندی ئێران لەگەڵ دەوڵەتە ئەوروپییەکاندا: بەپێی هەڵکەوتی شوێنی جوگرافی دەوڵەتی ئێران لەسەر کەنداو و گرنگیی ناوچەکە لە ڕووی بازرگانییەوە بۆ دەوڵەتە ئەوروپییەکان کە سەرە ڕێگای بازرگانی ڕۆژهەلات و ڕۆژئاوا بوو. دەوڵەتە ئەوروپییەکان هەوڵیان دا لەگەڵ هاتنە سەر دەسەڵاتی زەندەکان پەیوەندی ببەستن. لەوانە بریتانییەکان و هوڵەندییەکان و ڕووسەکان.

ئەوەی تایبەتە بە دەوڵەتی بریتانیاوە لە سەرەتادا پەیوەندیان لەگەڵ کەریم خان باش بوو، بەڵام دواتر پشتگیریکردنی کەریم خان بۆ هۆزی بەنی کەعب کە دانیشتووی سنووری خوارووی ئێران بوون، پەیوەندی نێوانیان تێکچوو، لە بەر ئەوەی بەنی کەعب هێرشیان دەکردە سەر نێوەندە بازرگانییەکانی ئینگلیزی و زیانی زۆریان لێدەدان[٤٨]. بەڵێ، ئینگلیزەکان و هۆڵەندییەکان لە ساڵی ١٧٦٩ دا بە یەکەوە چالاکی بازرگانی خۆیان لە بەندەری بوشەهر بۆ شاری بەسرا گواستەوە. کاتێکیش کەریم خان داوای یارمەتی لە ئینگلیز کرد بۆ هێرشکردنە سەر ئیمامی عومان ئینگلیز هیچ هاوکارییەکی نەکرد، بەڵام دوای گرتنی بەسرا پەیوەندیان باش بوو و ئینگلیزەکان بنکەی بازرگانی خۆیان بۆ بوشەهر گێڕایەوە[٤٩]. ئیتر پەیوەندی زەندەکان و ئینگلیز بە شێوەیەکی باش مایەوە تا زەندەکان کەوتنە ململانێی ناوخۆ، بۆیە سەرچاوەکان ئاماژە بۆ جۆرە پەیوەندییەکی ئەوتۆ ناکەن کە شیاوی ئاماژە بۆ کردن بێت.

شیاوی باسە بەپێی هەڵکەوتی نزیکی سنووری ئێران لەگەڵ ڕووسیا، پەیوەندی لە نێوانیاندا هەبووە، ئەوەتە کاتێك کەریم خان سەر گەرمی هێرشکردن بوو بۆ سەر شاری بەسرا، ڕووسەکان نوێنەرێك ڕەوانەی لای کەریم خان دەکەن بە مەبەستی هاوکاریکردنی یەکتر لە دژی دەوڵەتی عوسمانی، چونکە ئەوکاتە نێوانی دەوڵەتی عوسمانی و ڕووسیا خەراپ بوو، بەڵام دەبینین کەریم خان ئەو داوایەی ڕەت کردۆتەوە [٥٠]. هەروەها لە سەردەمی عەلی موراد خانیشدا پەیوەندی بازرگانی بەسترا لە نێوان هەر دوولا و ڕێگا درا بە ڕووسەکان لە ناوچەی گەیلان و

مازەندەراندا بازرگانی بکەن، ئەگەرچی ئەمە بووە بە جێگای نارەزایی فرەنسییەکان، بۆیە حوکمەتی فرەنسا نێردراوێکی رەوانەی لای عەلی موراد خان کردووە تا رێگە لەبەردەم فراوانبوونی بازرگانیی رووسەکان لە ناوچـــەکانی ئێراندا بـگرێت(٥١)، بەڵام لێرەدا سەرچاوەکان لە هەڵوێستی شا بێ دەنگ دەبن و ئاماژەی بۆ ناکەن. بۆیە دەتوانرێت بووترێ خەریکبوونی عەلی مورادخان بە باری شەڕ و شۆڕی ناوخۆ وای لێکردبێت نەپرژێتە سەر ئەوەی خۆی بەو شتانەوە خەریك بکات و گرنگی بە نێردراوی فەرەنسی بدات، ئەوە لە لایەك، لە لایەکی دیکەوەش دەسەڵاتی عەلی موراد خانیش جێگیر نەبووە و ماوەیەکی زۆری نەخایاندووە تابیر لە پەیوەندی دەرەکی بکاتەوە.

ماوە بڵێین پێوەندی زەندەکان و هۆڵەندییەکانیش باش بوو کە ئەوکات دەسەڵاتیان لە ناوچەکانی کەنداودا هەبوو تا هێرشێك لە لایەن خەڵکی ناوچەکە کرایە سەریان و ژمارەیەك لە هۆڵەندییەکان کوژران و لە دورگەکە دوورکەوتنەوە و دەسەڵاتیان نەما(٥٢).

ئەنجام

لە ئەنجامی ئەو لێکۆڵینەوەیەدا گەیشتووینە چەند خاڵێك:

- ماوەی بەر لە هاتنی فەرمانڕەوایی زەندەکان لە ئێراندا، پڕ بوو لە گێرمە و کێشە و مل دەبەر مل یەکنان بەمەبەستی دەسەڵات بەدەستەوەگرتن، بۆیە لەو سەردەمەدا باری ئێران بە تەواوی کەوتبووە لەنگی، تا هاتنی زەندەکان.

- ماوەی فەرمانڕەوایی زەندەکان نزیکەی ٣٧ ساڵی خایاندووە کە لەوەشدا ٢٢ ساڵی ماوەی فەرمانڕەوایی کەریم خان بووە کە دەتوانرێت سەردەمی فەرمانڕەواییەکەی بە سەردەمی زێرینی حوکمڕانی زەندەکان دابنرێت، ئەگەر بزانیین ناوبراو زۆر گرنگی بە باری وڵات داوە و وڵات پێشکەوتنی چاکی بە خۆیەوە بینوە بە تایبەتی لە رووی تەلارسازییەوە.

- ئەوەی ماوەتەوە دوای کەریم خان فەرمانڕەوایی زەندەکان لە ئێران پازدە ساڵی تری خایاند تا ڕووخانی فەرمانڕەواییەکەیان کە پڕ بووە لە شەڕ و ململانی ناوخۆ لە نێوان کوڕ و برا و برازاکانی کەریم خان لە لایەك و ئاغای قاجارەکان لە لایەکی دیکەوە کە سەرئەنجام فەرمانڕەواییەکەیان بەرەو هەڵدێری نەمان چووە.

- لە ماوەی فەرمانڕەوایی زەندەکاندا، تاڕادەیەك پەیوەندییە دەرەکییەکانی ئێران پەرەسەندنیان بە خۆوە بینیوە، ئەگەرچی نەتوانراوە وەکو پێویست سوودیان لێ وەربگیرێت.

پەراوێزەکان

١- زەندەکان بەشێکن لە عەشیرەتی (لەک)و لە نێو خۆیاندا دابەش دەبن بەسەر سێ تیرەی سەرەکی (زەند بگلە، زەند هزارە و زەند خراجی) تیرەی بگلە و هزارە لە چینە دەسەڵاتدارەکانن، تیرەکەی تر لە خەڵکی ئاسایی و ڕەشۆکین. بەگشتی زەندەکان لە ناوچەکانی ڕۆژئاوا و باشووری ڕۆژئاوای ئێراندا نیشتەجێن. رضا شعباني، تاريخ سياسي- اجتماعي ايران دورهاي (افشاريه و زنديه)، تهران، ١٣٣٧، ل ١١٨.

٢- راجر سيوري، ايران در عصر صفوي، (ترجمة: كامبيري عزيزي)، جاب ١، تهران، ١٣٧٢، ل ٢٢٤.

٣- محمد وصفي ابو مغلي، ايران دراسة عامة، البصرة، ١٩٨٥، ص ٢٦٨.

٤- عبدالله رازي، تاريخ كامل ايران از تاسيس سلسله ماد تا انقراض قاجاريه، تهران، ١٣٧٤، ل ٤٤٨.

٥- حسين حزنی موکریانی، مێـــژووی شاهەنشاهی کوردی زەند لە ئێران لە ساڵانی ١٧٤٩ - ١٧٩٦، رواندز، ١٩٣٤،ل ٢٤.

٦- سرجون مالكوم، تاريخ ايران، (ترجمة: ميرزا حيرت)، جلدي دوم، هندستان، ١٨٦٧، ل ٦١.

٧- ناوی میرزا ئەبو توراب کوڕی میرزا سەید مورتەزا نەوەی شا حوسێنی سەفەوی بوو. محمد وصفي ابو مغلي، المصدر السابق، ص٢٧٠.

٨- محمد وصفي ابو مغلي، نفس المصدر و الصفحة.

٩- عبد العظيم رضائي، تاريخ ده هزار ساله ايران از تاسيس سلسلة افشاريه تا انقراض قاجاريه، تهران، بي شويني چاپ، ل ٤٦.

١٠- رضا شعباني، مصدر بيشين، ل ١٢٦.

١١- رضا شعباني، همان مصدر، ل ١٢٨.

١٢- عبدالعظيم رضائي، مصدر بيشين، ل ٤٧.

١٣- محمد وصفي ابو مغلي، المصدر السابق، ص ٢٧٠.

١٤- سرجون مالكوم، مصدر بيشين، ل ٦٩: حسين حزنی موکریانی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٥.

١٥- محمد وصفي ابو مغلي، المصدر السابق، ص ٢٧٠.

١٦- د. عبدالرحمن قاسملو، کوردستان و کورد "لێکۆڵینەوەیەکی سیاسی و ئابووری"، (وەرگێڕانی: عبدالله حسن زادە)، بێ شوێنی چاپ، ١٩٧٣، ل٤٣-٤٤.

١٧- صالح قەفتان، مێژووی نەتەوەی کورد "حاڵەتی سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئاوەدانی گەلی"، چاپخانەی سلمان الاعظمي، بێ ساڵی چاپ، ل٢٧٤.

١٨- صالح قەفتان، هەمان سەرچاوە، ل ٢٧٣.

١٩- ابراهيم خليل احمد و د. خليل علي مراد، ايران و تركيا "دراسة في التاريخ الحديث و المعاير"، دار الكتب للطباعة والنشر، الموصل، ١٩٩٢، ص٥٩.

٢٠- سرجون مالكوم، مصدر بيشين، ل ١٩٠.

٢١- ميرزا محمد صادق موسوي (نامي اصفهاني)، تاريخ كيتي كشاي زنديه، (تصحيح: سعيد نفسيي)، تهران، ١٣١٧، ل ٧٥.

٢٢- ئاغا محەمەد خانی قاجار کوڕی محەمەد حەسەن خانی قاجارە کاتێك باوکی لەسەر دەستی کەریم خان بەند کرا تەمەنی پێنج ساڵان بوو و لە وڵاتی کەریم خان مایەوە وەکو بارمتەیەکی سیاسی و مردنی کەریم خانی بە هەلزانی و هەڵات و ڕوویکردە مازندەران.

كاري برولكمان، تاريخ الشعوب الاسلامية، (نقله الي العربية: نبية امين فارس - منير البعلبكي)، الطبعة التاسعة، دار العلم للملايين، بيروت، ١٩٨١، ص٥٦.

٢٣- ميرزا حسن حسين فسائي، فارسنامه ناصري، (تصحيح: منصور فسائي)، جلد دوم، تهران، ١٣٦٧، ل ٦٢٠.

٢٤- رضا شعباني، مصدر بيشين، ل ١٦٢.

٢٥- ميرزا حسين حسن فسائي، مصدر بيشين، ل ١٦٣.

٢٦- سرجون مالكوم، مصدر بيشين، ل ٨٥.

٢٧- رضا شعباني، مصدر بيشين، ل ١٦٤.

٢٨- محمد امين زكي، مشاهير الكرد الكردستان، (نقله الي العربية: الانسة كريمته) (راجعه: محمد علي عوني)، الجزء الاول، مطبعة السعادة، المصر، ١٩٤٧، ٢٧٩.

٢٩- رضا شعباني، مصدر بيشين، ل ٥١.

٣٠- حسين حزنى موكريانى، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٦٧.

٣١- رضا شعباني، مصدر بيشين، ل ١٧٠.

٣٢- محمدامين زكي، المصدر السابق، ص ٢٨١.

٣٣- حاجی ئیبراهیم کوڕی حاجی هاشمی شیرازیە، دەستی هەبوو لە هاتنە سەردەلآتی لوتف عەلی خان، کەچی دواتر لەگەڵ قاجارەکان دەستی تێکەلآوکرد و ڕۆڵی هەبوو لە رووخانی فەرمانڕەوایی زەندەکان. بەلآم دواتر پاداشتی خۆی لە قاجارەکان وەرگرت، فەتح عەلی شای قاجار چاوی خۆی و کوڕەکانی و کچەکەی هەڵکۆڵی و بەزەلیلی مرد. حسن فهمی جاف، کوردی بە ناوبانگە لطفعلي خانی زەند، گۆڤاری گەلاوێژ، ژمارە (١)، ساڵی پێنجەم، ١٩٤٤، ل ل٥-٦.

٣٤- عبدالعظيم رضائي، مصدر بيشين، ل ٦٢.

٣٥- د. عبدالله رازي، مصدر بيشين، ل٥٤.

٣٦- صالح قەفتان، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٧٨.

٣٧- ميرزا محمد صادق موسوي، مصدر بيشين، ل ١٠٦.

٣٨- سرجون مالكوم، مصدر بيشين، ل ١٠٥.

٣٩- مەستورە کوردستانی، میرنشینی ئەردەلآن، (وەرگێڕانی: حەسەن جاف و شوکر مستەفا) چاپی یەکەم، بێ شوێنی چاپ ١٩٨٩، ل١٠٨.

٤٠- نەوشیروان مستەفا ئەمین، لە پەراوێزی مێژووی ئەردەلآن، چاپخانەی ئۆفسێتی بابان، سلێمانی، ١٩٩٩، ل ٩١-٩٢.

٤١- نەوشێروان مستەفا ئەمین، هەمان سەرچاوە، ل ١٠٦.

٤٢- ستيفن هيمسلي لونكريك، اربعة قرون من تاريخ العراق الحديث، (ترجمة: جعفر الخياط)، الطبعتال سادسة، بغداد، ١٩٨٥، ص ٢١٦.

٤٣- حسين حزنى موكريانى، ئاوڕێكى پاشەوە، رواندز، ١٩٣١، ل ١٣٣-١٣٤.

٤٤- علاء نورس، العراق في العهد العثماني "دراسة في العلاقات السياسية ١٧٠٠-١٨٠٠"، بغداد، ١٩٧٩، ص٢٢٧.

٤٥- لونكريك، المصدر السابق، ص٢١٥.

٤٦- علاء نورس، المصدر السابق، ص٢٢٨.

٤٧- رضا شعباني، مصدر بيشين، ل ل ١٨٣-١٨٤.

٤٨- علاء نورس، المصدر السابق، ص٢٢٩.

٤٩- علاء نورس، نفس المصدر، ص٢٩٢.

٥٠- رضا شعباني، مصدر بيشين، ل ١٨٤.

٥١- هادي هدايتي، تاريخ زنديه، تهران، ١٣٣٤، ل ٢٤٨.

٥٢- رضا شعباني، مصدر بيشين، ل ٥٢.

سەرچاوەکان

کتێبە چاپکراوەکان - ئەلیف: بە زمانی کوردی:

١- حسین حزنی موکریانی، مێـــژووی شاهەنشاهی کوردی زەند لە ئێران لە ساڵانی ١٧٤٩ - ١٧٩٦، ڕواندز، ٤٣٩١.

٢- حسین حزنی موکریانی، ئاوڕێکی پاشەوە، ڕواندز، ١٩٣١.

٣- صالح قەفتان، مێژووی نەتەوەی کورد "حاڵەتی سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئاوەدانی گەلی"، چاپخانەی سلمان الاعظمي، بێ ساڵی چاپ.

٤- د. عبدالرحمن قاسملو، کوردستان و کورد "لێکۆڵینەوەیەکی سیاسی و ئابووری"، (وەرگێرانی: عبداللە حسن زادە)، بێ شوێنی چاپ، ١٩٧٣.

٥- مەستورە کوردستانی، میرنشینی ئەردەڵان، (وەرگێرانی: حەسەن جاف و شوکر مستەفا) چاپی یەکەم، بێ شوێنی چاپ ١٩٨٩.

٦- نەوشیروان مستەفا ئەمین، لە پەراوێزی مێژووی ئەردەڵان، چاپخانەی ئۆفسێتی بابان، سلێمانی، ١٩٩٩.

بی: بە زمانی فارسی

٧- راجر سیوري، ایران در عصر صفوي، (ترجمة: کامبیري عزیزي)، چاپ١، تهران، ١٣٧٢.

٨- رضا شعباني، تاریخ سیاسي - اجتماعي ایران دورهاي (افشاریه و زندیه)، تهران، ١٣٣٧.

٩- سرجون مالکوم، تاریخ ایران، (ترجمة: میرزا حیرت)، جلدي دوم، هندستان، ١٨٦٧.

١٠- عبداللە رازي، تاریخ کامل ایران از تاسیس سلسله ماد تا انقراض قاجاریه، تهران،١٣٧٤.

١١- عبد العظیم رضائي، تاریخ ده هزار سالَه ایران از تاسیس سلسله افشاریه تا انقراض قاجاریه، تهران، بێ شوێنی چاپ.

١٢- میرزا حسن حسین فسائي، فارسنامه ناصري،(تصحیح: منصور فسائي)، جلد دوم، تهران، ١٣٦٧.

١٣- میرزا محمد صادق موسوي (نامي اصفهاني)، تاریخ کیتي کشاي زندیه، (تصحیح: سعید نفســیي)، تهران،١٣١٧.

١٤- هادي هدایتي، تاریخ زندیه، تهران، ٤٣٣١.

پی: بە زمانی عەرەبی

١٥- ابراهیم خلیل احمد و د. خلیل علي مراد، ایران و ترکیا " دراسة في التاریخ الحدیث و المعاصر "، دار الکتب للطباعة و النشر، الموصل، ١٩٩٢.

١٦- ستیفن هیمسلي لونکریك، اربعة قرون من تاریخ العراق الحدیث، (ترجمة: جعفر الخیاط)، الطبعة السادسة، بغداد، ١٩٨٥.

١٧- علاء نورس، العراق في العهد العثماني" دراسة في العلاقات السیاسیة١٧٠٠-١٨٠٠"، بغداد، ١٩٧٩.

١٨- کاري برولکمان، تاریخ الشعوب الاسلامیة، (نقله الي العربیة: نبیة امین فارس - منیر البعلبکي)، الطبعة التاسعة، دار العلم للملایین، بیروت، ١٩٨١.

١٩- محمد امین زکي، مشاهیر الکرد الکردستان،(نقله الي العربیة: الانسة کریمته) (راجعه: محمد علي عوني)، الجزء الاول، مطبعة السعادة، مصر، ١٩٤٧.

٢٠- محمد وصفي ابو مغلي، ایران دراسة عامة، البصرة، ١٩٨٥.

د- بڵاوکراوەکان - ئەلیف: گۆڤار بە زمانی کوردی

٢٢- حسن فهمی جاف، کوردی بە ناوبانگ لطفعلي خانی زەند، گۆڤاری گەلاوێژ، ژمارە (١)، ساڵی پێنجەم، ١٩٤٤.